

**बालमजूरी निर्मूलन व पुनर्वसन राज्य कृती आराखड्याची
अमलबजावणी
ग्रामविकास विभागाची भूमिका व सहभाग**

महाराष्ट्र शासन

ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग,
शासन निर्णय क्रमांक : व्हीपीएम-२०१२/प्र.क्र. १०० /पंरा-३,
मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२
दिनांक: १७ मे, २०१२

- संदर्भ :** १) याचिका क्रमांक ४६५/१९८६ मधोल मा.सर्वोच्च न्यायालयाचा निवाडा.
२) शासन निर्णय, उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग, क्रमांक: सीएलए-२००६/प्र.क्र.२९९/
कामगार- ७-अ. दिनांक २५ एप्रिल, २००६ व सीएलए-२००९/(४) काम-४, दिनांक २
मार्च, २००९.
३) शासन निर्णय, उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग, क्रमांक: सीएलए-
२००६/प्र.क्र.३९२/कामगार- ७-अ. दिनांक ३ जुलै, २००७.
४) शासन निर्णय, उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभाग, क्रमांक : सीएलए-२०११/प्र.क्र.२५९/
कामगार-४, दिनांक ७.१२.२०११

प्रस्तावना:-

बालमजूरीमुळे बालकांच्या शारीरिक स्वास्थ्यावर विपरीत परिणाम होतो तसेच त्यांना शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते. यामुळे अशा बालकांचे भविष्य अंधःकारमय होत आहे. मूलतः गरीबी हे बालमजूरीचे प्रमुख कारण आहे. आर्थिक विवंचनेमुळे या मुलांना कोवळ्या वयात शारीरिक व बौद्धिक प्रगतीस बाधा येईल अशा पध्दतीची कामे करावी लागतात. त्यामुळे इतर मुलांच्या तुलनेत त्यांची शारीरिक व बौद्धिक प्रगती होऊ न शकल्यामुळे त्यांनी काम करून अर्थार्जन केले तरी त्यांच्या एकंदरीत परिस्थितीमध्ये सुधारणा होत नाही. या विषयाबाबतची सामाजिक व आर्थिक गुंतागुंत लक्षात घेऊन बालमजूरीचे निर्मूलन करण्यासाठी शासनाच्या सर्व संबंधित विभागांमध्ये समन्वय असणे, तसेच सर्व संबंधित विभागांनी त्यांचेही संबंधित मुद्द्यांबाबत प्रभावीरित्या कार्यवाही करणे आवश्यक असल्याचे शासनाच्या निदर्शनास आले. तसेच मा.सर्वोच्च न्यायालयाने याचिका क्रमांक ४६५/१९८६ च्या निकालात देखील याबाबत कार्यवाहीचे निर्देश केंद्र व राज्य शासनास दिले आहेत. त्यानुसार सर्व संबंधित विभागांचा सहभाग असणाऱ्या आणि कामगार विभागाने "यशदा", पुणे यांचे मदतीने तयार केलेल्या "राज्य कृती आराखड्यास" संदर्भ क्रमांक ३ येथील शासन निर्णयान्वये मान्यता दिली आहे. दरम्यान केंद्र शासनाने माफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, पारित केला आहे. त्यामुळे या दोन्ही अधिनियमांमधील तरतुदीची एकात्रितपणे व सुसंगतरीत्या अमलबजावणी करण्याची आवश्यकता निर्माण झालेली आहे.

रौट टी/एच-७३७ [१०००-५-१२]-१

याबाबत मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली "यशदा", पुणे येथे दिनांक ४ जुलै, २०११ रोजी सर्व संबंधित विभागांचे सचिव/प्रधान सचिव, स्वयंसेवी संस्था, राष्ट्रीय बाल कामगार प्रकल्पाचे प्रकल्प संचालक यांचे समवेत कार्यशाळा घेण्यात आली. त्याचबरोबर मुख्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली राज्य सनियंत्रण समितीच्या दिनांक १७ ऑगस्ट, २०११ रोजीच्या बैठकीत या विषयावर चर्चा करून सुधारीत बालमजुरी निर्मूलनाच्या आराखड्यास समितीने मान्यता दिली आहे.

ग्रामीण भागातील बालक व युवक यांच्यासाठी या विभागामार्फत विविध योजना राबविण्यात येतात. ग्रामीण क्षेत्रातील बालमजुरीच्या अनिष्ट प्रथेस आळा बसवा, तसेच भविष्यात बालमजुरी निर्माण होऊ नयेत, बालकांचे आर्थिक, सामाजिक व शारीरिक शोषण थांबवून त्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठीच्या या विषयी विभागाशी संबंधित बाबींची अमंलबजावणी व सनियंत्रण प्रभावीपणे होणे आवश्यक आहे. या सर्व बाबी लक्षात घेता कृती आराखड्यातील विभागाशी संबंधित बाबींची प्रभावी अमंलबजावणी होण्यासाठी विभागाच्या सर्व संबंधित अधिकार्यांना शासन स्तरावरून निर्देश देण्याची बाब विचाराधीन होती. त्यानुसार पुढीलप्रमाणे निर्देश देण्यात येत आहेत.

शासन निर्णय :-

बालमजुरी या अनिष्ट प्रथेचे निर्मूलन करण्यासाठी तयार करण्यात आलेल्या कृती आराखड्यातील कार्यक्रमांचे राज्य स्तरावर सनियंत्रण करण्यासाठी मा. मुख्य सचिवांचे अध्यक्षतेखाली राज्य सनियंत्रण समिती गठित करण्यात आलेली आहे. या समितीचे सदस्य म्हणून सचिव, ग्रामविकास विभाग यांचा समावेश आहे. तसेच जिल्हास्तरावरील या आराखड्याच्या अमंलबजावणीसाठी असलेल्या बालकामगार पुनर्वसन आणि कल्याणकारी संस्थेमध्ये मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद हे सदस्य आहेत. या सर्व बाबी लक्षात घेता कृती आराखड्यातील या विभागाशी संबंधित बाबींची प्रभावी अमंलबजावणी होण्यासाठी विभागातील/विभागाच्या अधिकार्यांखालील अधिकारी व कर्मचारी पुढीलप्रमाणे कार्यवाहीसाठी जबाबदार रहातील.

(१) प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये प्रत्येक ग्रामसभेमध्ये " बाल कामगार आणि त्यांचे पुनर्वसन " हा विषय चर्चेसाठी घेण्याचे बंधनकारक करण्यात येत आहे.

(२) संबंधित ग्रामपंचायतीच्या ग्रामसेवकांनी गावात आणि आसपासच्या परिसरात कोणत्याही उद्योगामध्ये बालकामगारास कामावर ठेवल्याचे आढळल्यास त्याबाबत कामगार विभागाच्या संबंधित अधिकार्यांना तसेच जवळच्या पोलीस स्टेशनला माहिती द्यावी.

(३) ग्रामपंचायतीच्या हद्दीमध्ये असणाऱ्या उद्योगांना परवाना देताना "आम्हां बालक मुला-मुलींना कामावर ठेवणार नाही " असे हमीपत्र सदर उद्योगांकडून लिहून घ्यावे.

(४) ग्रामविकास विभागामार्फत विविध प्रकारच्या योजना राबविण्यात येतात. या योजनांपैकी निकषात बसल असल्यास शक्यतो ५% वाटा बालकामगारांच्या पात्र पालकांपर्यंत पोहचेल याची दक्षता घेण्यात यावी. जेणेकरून यामुळे बालमजुरीचे निर्मूलन होणेस मदत होईल. यासाठी कामगार विभागाच्या संबंधित जिल्ह्याच्या अधिकाऱ्याने त्या जिल्ह्यातील बालकामगारांची यादी मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे सुपूर्द करावी.

(५) प्रत्येक जिल्हा परिषदेने, पंचायत समिती व ग्रामपंचायतीने "बालकामगार मुक्त ग्रामपंचायत" उपक्रम राबवावा.

(६) बालकामगार मुक्त ग्रामपंचायत या अभियानामध्ये खालील उपक्रम राबवावेत.

क) ग्रामपंचायत क्षेत्रातील प्रत्येक मुलगी व मुलगा यांचे नाव शाळेत दाखल केले पाहिजे.

ख) शाळेत नाव आहे परंतु काम करतात अशा मुला-मुलींच्या पालकांना सक्त ताकीद द्यावी व मुलां-मुलींची नावे शाळेत दाखल करावीत.

ग) ज्या उद्योगामध्ये मुलं काम करीत असतील त्यांना बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन), १९८६ या कायद्यान्वये गुन्हा दाखल होवून शिक्षा होऊ शकते याची माहिती द्यावी.

घ) प्रत्येक ग्रामसभेमध्ये या संबंधी सर्वांना माहिती द्यावी.

च) जे पालक गावामध्ये स्थलांतरीत होत आहेत त्यांना भेटून बालकांना शाळेत पाठविण्याबाबत सांगावे. यासाठी शाळेचे मुख्याध्यापक व सरपंच यांनी एकत्रीत जावून सूचना द्याव्यात.

छ) जे बालकामगार अनाथ अथवा त्यांचे पालक आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसतील त्यांना शासनाच्या वसतीगृहामध्ये दाखल करण्याकरीता जिल्ह्याच्या कामगार विभागाकडे नाव द्यावे.

ज) ग्राम विकासाच्या योजनांचा लाभ देवून बालकामगारांच्या पालकांना उत्पन्नाचे पर्यायी मार्ग उपलब्ध करून देणे.

झ) जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेतर्फे बालकामगारांच्या पालकांच्या करीता आर्थिक उत्पन्न वाढीसाठी असणाऱ्या योजनांचा लाभ देणे.

ट) बालकामगारांना शाळेत दाखल केल्यानंतर त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी मुख्याध्यापक/शिक्षक यांनी प्रयत्न करावे.

(७) बालकामगारांच्या पालकांचे बचत गट निर्माण करण्यात यावेत अथवा अस्तित्वात असलेल्या बचत गटात त्यांचा समावेश करण्यात यावा व त्यांस या योजनांचा लाभ देण्यात यावा.

बाल मजुरीचे निर्मूलन करण्यासाठी वरील जबाबदारी संबंधित अधिकाऱ्यांनी पार पाडावी. तसंच, आराखड्याच्या अंमलबजावणीचा आढावा नियतकालिक बैठकांमध्ये घेऊन दरमहा ५ तारखेपर्यंत कामगार आयुक्त, प्रधान सचिव/सचिव (ग्रामविकास विभाग) व प्रधान सचिव/सचिव

(कामगार) यांना जिल्हास्तरीय कामगार आयुक्त कार्यालयामार्फत सोबतच्या विहित प्रपत्रात अहवाल सादर करावा.

सदर आदेश महाराष्ट्र शासनाच्या www.mharashatra.gov.in या वेबसाईटवर उपलब्ध असून त्याचा संगणक संकेतांक २०१२०५०९१२११२१५२९००१ असा आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

h/21-1

(डॉ.मल्लिनाथ कलशेट्टी)

शासनाचे उपसचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति.

१. मा.राज्यपालांचे सचिव
२. मा.मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य, यांचे सचिव
३. मा.उप मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य, यांचे सचिव
४. मा.विधानसभा सदस्य (सर्व)
५. मा.विधानपरिषद सदस्य (सर्व)
६. मा.मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य,
७. सर्व अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, सर्व मंत्रालयीन विभाग,
८. महासंचालक, प्रसिध्दी संचालनालय, मंत्रालय, मुंबई,
९. सर्व विभागीय आयुक्त,
१०. कामगार आयुक्त, मुंबई.
११. आयुक्त, माहिती व बालकल्याण, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
१२. महासंचालक, यशदा, पुणे.
१३. शिक्षण संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे,
१४. संचालक, आरोग्य सेवा, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.
१५. सर्व जिल्हाधिकारी व जिल्हा दंडाधिकारी,
१६. सर्व जिल्हा परिषदांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी,
१७. जिल्हा उप/ सहाय्यक कामगार आयुक्त,
१८. सर्व शिक्षणाधिकारी, जिल्हा परिषद,
१९. सर्व गटविकास अधिकारी,
२०. ग्रामविकास विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी,
२१. निवड नस्ती.
